

SIGFRID HENRY von STEINBERG:

A HARMINCÉVES HÁBORÚ: ÚJ INTERPRETÁCIÓ

(...) A Harmincéves háborúról kialakult hagyományos kép lényegében két forráscsoporton alapul: az alaposan mérlegelt hivatalos propagandán és az öntudatlanul egyoldalú, magánjellegű feljegyzéseken. Az előbbiekben a győztes hatalmak – Franciaország, Svédország, Németalföld, Brandenburg – nézetei tükröződnek, a másokban pedig a művelt polgárságé, melyet a kor gazdasági átalakulásai legerőteljesebben érintettek. Hogy ezeknek a torzításoknak hitelük volt, talán a XIX. századi német történetírói iskola két gyengeségének tulajdonítható: tudatosan vagy öntudatlanul a porosz monarchia politikai érdekeit tették kritériummá, s ehhez viszonyították aztán a német történelem menetét. Azonkívül előnyben részesítették az elbeszélő forrásokat és az okiratokat a közigazgatás és az üzleti élet aktáival szemben.

A két német állam közül, mely a wesztfáliai béke révén a legtöbbet nyert – azaz Brandenburg és Bajorország – az utóbbi I. Miksa halála után a tehetetlenség és az önelégültség állapotába került, míg az előbbiben a Nagy Választófejedelem, I. Frigyes Vilmos tetterős politikával gyarapította birtokát. A politikai propaganda mestere volt, mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy a Hohenzollern és a német érdekek egy behangolásának ügyét előrevigye. Lerakta a porosz monarchia alapjait mind ideológiai téren, mind pedig a hatalmi politikát illetően. Samuel von Pufendorf személyében (1632–94) olyan udvari historiográfust biztosított magának, aki mint tudós és pamfletíró európai tekintélynek örvendett és szolgálatában állott már a holland, a svéd és a pfalzi kormányoknak. Pufendorfnak a harmincéves háborúról adott értelmezését Nagy Frigyes is magáévá tette a „Mémoires pour servir à l’histoire de la maison de Brandenbourg” című művében és azóta lényeges alkotórésze a XIX. század nemzeti-liberális történetírásának.

Az eredeti „iszonyat”-propaganda Berlinből származott és kettős célja volt. Házi használatra hangsúlyoznia kellett a Nagy Választófejedelem politikai, gazdasági és kulturális téren elért valódi vagy állítólagos sikereit, amennyiben a háttérrel a lehető legfeketébbre festette. Egyidejűleg – leg-

alábbis a hiszékenyek számára – igazolni lehetett a politika komorabb aspektusait mint a háború elkerülhetetlen következményeit. Ezek közé lehet számítani a parasztok kiszolgáltatását a junkerek kegyetlen bánásmódjának, a szegényebb rétegeknek általában és a városi lakosságnak különösen súlyos megadóztatását, a junkerek adómentességét és az állandó hadseregre fordított túlzottan nagy kiadásokat. A harmincéves háború brandenburgi változata – miszerint Brandenburg a protestantizmus és a „német szabadság” védelmezője a Habsburg beavatkozással és általában a külföldi támadásokkal szemben – azzal a céllal készült, hogy a külpolitika eszközeül szolgáljon, azaz-hogy a Nagy Választófejedelem politikájának irányváltozásait és bakugrásait kövesse. Az egyik vagy a másik változatot állandóan a pro tempore ellenfél ellen lehetett fordítani – a császár, Svédország, Lengyelország, Franciaország, Dánia ellen – ami mellesleg biztosíthatta a választónak a német és holland protestánsok támogatását vagy a Habsburgokkal szembenálló német katolikus fejedelmekét és a művelt polgárság latens német patriotizmusát.

A harmincéves háborúnak ez a képe, mely az 1650 és 1690 közötti évek brandenburgi propagandájának szükségleteiből született, többé vagy kevésbé összhangban volt a XIX. század nemzeti liberalizmusának előregyártott történelmi állásfoglalásaival. A harmincéves háború hagyományos felfogása ennél fogva messzemenően azt a porosz-német megatartást tükrözi, mely Bismarcknak a német középállamok, Ausztria és Franciaország ellen vívott harcát jellemezte, valamint a „kulturkampf”-ot, amelyet a Hohenzol-lernek kulturális és gazdasági expanziója vívott a római egyház ellen.

Míg a hivatalos okiratok az eseményeket úgy állítják be, ahogy a győztes párt összefüggéseiket és okaikat látni kívánja, a magánjelleű források – krónikák, évkönyvek, naplók, levelek – a háborúnak túlnyomórészt azokat az eseményeit mutatják be, melyeket azok éltek át, akik a legtöbbet vesztek. Ezeket a dokumentumokat arra használták fel, hogy a megfelelő részleteket beilleszték a képbe, az éhezést és éhhalált, járványokat és kannibalizmust, a városok és a vidék szétrombolását, a kulturális világ hanyatlását, a népesség nagy részének kipusztítását és a maradék teljes elszegényedését. Nem áll szándékában ennek a tanulmánynak, hogy a harmincéves háborút dicsőítse; nyomor, brutalitás, kegyetlenség és szenvedés kétségtelenül hozzájárultak a pusztán katonai akciók mézárulásaihoz és iszonyú voltához. De semmit sem nyerünk azáltal, hogy a harmincéves háborút valami különleges jelenségként állítjuk be. Pusztító jellege megvan minden háborúnak – de a harmincéves háborúé mindenestire csekélyebb volt, mint ama XX.

századi „totális háborúé” – és a tények elfogulatlan mérlegelése arra a következtetésre vezet, hogy néhány olyan ismertetőjegy, melyet jellemzőnek tartanak rá, egyáltalán nem függ össze a háborúval, másokat viszont általánosítottak és eltúloztak. Az elszigetelt események általánosítása, a tények és mindenekelőtt a számok jelentőségének eltúlzása, különösen a speciális esetek kiemelése kevésbé róható fel a kortársi krónikák és naplók íróinak, inkább a modern történészeknek, akik nem ismerték föl azt az eltorzult perspektívát, melyből ezek a beszámolók készültek. Azok ugyanis, akik a városi krónikákat, egyházi könyveket, családi albumokat és a személyes naplókat összeállították, mindannyian a művelt polgárságnak ugyanabba a rétegébe tartoztak – kancelláriai írnokok, hivatalnokok, ügyvédek –, melyet minden változás érintett s méghozzá a legsúlyosabban érintett. Amikor a körülmények úgy kívánták, hogy az államkassza kiadásait megnyirbálják, mindig a művelődési és kulturális létesítmények estek először áldozatul.

Éppen a „harmincéves háború” fogalmát terhelik félreértések. A XVII. század szerzői úgy beszélnek a század első felének katonai eseményeiről, mint „háborúkról”, „bella” – többes számban, és világosan különbséget tesznek a „bellum Bohemicum”, a „bellum Suecicum” stb. között. Úgy tűnik a „harmincas” szám és az egyes számban álló „háború” először Pufendorf-nak a „De statu imperii Germanici” (1667) című művében fordul elő. A XVII. századi politikatudomány e nagyon eleven és még mindig olvasásra érdemes pamflejtjének a sikere közvetlen és nagy hatósugarú volt: német, francia, angol és holland fordítások, népszerűsítő feldolgozások és vitairatok biztosították érveinek gyors elterjedését egész Európában. Már itt megtaláljuk a későbbi történészek minden jól ismert téziséit: hogy az 1618-as cseh felkelés a háború kezdete, a vesztfáliai béke pedig a háború vége volt, hogy jellegét a vallási ellentétek adták meg, hogy kiterjedt az egész német területre, hogy gazdasági pusztulásra és kimerülésre vezetett és – rejtett utalás formájában – hogy Ausztria esetében is külföldi hatalomról van szó, mint Franciaország és Törökország esetében.

Politikai álláspontokról két szemlélet jelentkezik a harmincéves háborút illetően: az általánosan európai és a specifikusan német. Mindkettő visszavezethető I. Miksa és V. Károly császár kül- és belpolitikájára. Az európai területen Miksának burgundiai Merész Károly örökségére támasztott igénye a Habsburg és a Valois házak közötti ellenségeskedéshez vezetett. Egyetlen fiának a spanyol világbirodalom örökösnejével kötött házassága révén ezt még csak tartósabbá tette. Így Habsburg birtokokból álló gyűrűt kovácsolt Franciaország köré, melyet minden francia államférfinak lehetőség szerint úgyszólván kötelessége volt szétfeszíteni.

Németországban Miksa szándékosan szétrombolta a központosított és föderalista alkotmány vitájának elfogadható megoldására való utolsó kilátást is. Minthogy ebben az időben a császári korona, ha nem is jogilag szentesítve, örökölhetővé vált a Habsburg-házban, ezt a dinasztiát annak a centralizmusnak az élharcosává tette, mely ebben a formában már nem tudott érvényre jutni. Ezért kényszerűen reakcióssá vált, mire föl minden hatalmi csoportosulás, bármi okból állt is szemben a Habsburgokkal, a birodalommal vagy a centralizmussal, olyan fényben tűnt fel, mintha a haladásért küzdene.

Miksa unokája, V.Károly támogatta ezt a folyamatot. A milánói hercegség megszerzésével végrehajtotta Franciaország teljes bekerítését. Alávetette magának a pápaságot, és Portugáliát, Angliát, Dániát és Lengyelországot pedig a Habsburgok érdekkörébe vonta. Éppen sikerei nagysága tett elkerülhetetlenné egy fordulatot. Erzsébet Angliájának hőstettei, a spanyol Németalföld leválása, a francia és a német protestánsok közötti szövetség (1552), Franciaországnak a Nantes-i Ediktum révén történő felszabadítása – mind a Habsburg univerzalizmussal való fokozódó szembenállás megannyi jele. Azalatt az ötven év alatt, mely V.Károly halálára (1556) következett, minden európai állam kedvező kiindulási pozíciót keresett a várható összeütközésre. Franciaország nyilvánvaló gyűjtőpontjává vált minden olyan ellenállásnak, mely a Habsburgok nyugat-európai és Új Világ-beli fennhatósága ellen irányult. XIV. Lajos és I. Napóleon agresszív és terjeszkedésre irányuló politikája háttérbe szorította azokat a tényeket, melyek szerint Mazarin haláláig (1661) Franciaország volt az a hatalom, mely az európai egyensúly előharcosaként fellépett az ellen, hogy a kontinensen egyetlen egy hatalom gyakoroljon egyeduralmat.

A politikai harcot ideológiai harc kísérte. A régi és az új hit közötti ellentét a konfliktus korai szakaszában észrevehetővé vált. Vallási jelszavakat és propagandát éppoly tisztességesen vagy tisztességtelenül alkalmaztak, ahogy egy hozzánk közelebbi korban a demokrácia és a totalitarizmus címszavait. Beismerten a Habsburgok képviselték a megújított római egyház minden életerejét és szellemét, és a Habsburgok veresége a svéd, németalföldi, angliai és brandenburgi hatalmaknak kétségtelenül előnyére szolgált. De a győzelem elsősorban a katolikus Franciaország győzelme volt, melyet a háború alatt a római egyház két egymást követő bíborosa kormányzott. A pápaság 1523-tól 1644-ig állhatatosan szembenállt a Habsburgokkal s ráadásul még a svéd Gusztáv Adolfot, a protestáns hőst is támogatásában részesítette.

Franciaország Európának ideológiai vezetőjévé és politikai élharcosává is válhatott, minthogy ő maga a protestantizmus és a katolicizmus közötti vitát egy *tertium quid*-del megoldotta, mellyel a XVI. század vitás kérdéseit megszüntették. Minthogy a francia vezetők – a protestáns IV. Henrik és Sully, valamint a katolikus Richelieu és Mazarin – felismerték, hogy az az abszolútumigény, mely minden vallási rendszerre jellemző, engesztelhetetlen, a vallási normákat a *raison d'État* kritériumával helyettesítették. Ez képessé tette Franciaországot arra, hogy a protestantizmust saját határain belül szétrombolja, Svédországban és Németalföldön pedig megtartsa, hogy a saját országában vallási egységet biztosítson, külföldön pedig elérje a nyugati kereszténység hasadásának további fennmaradását. A katolikus apológéták hiába fáradoztak azon, hogy a szekularizálás e rohamának egy jól átgondolt *ragione della chiesa*-val gátat vessenek. Soha nem került azonban komolyan sor a *raison d'État*-val való kenyértörésre.

Ez előtt az európai háttér előtt kisebb jelentőségűnek tűnnek a német ügyek. Németország mint olyan, azaz a „Szent Római Birodalom német része” egyáltalán nem vett részt e korszak európai háborúinak valamelyikében. Az egyes német államok úgy kapcsolódtak be az egyik vagy másik háborúba, mint az európai ellenlábások hívei. Csak a császárt vonták be minden nézeteltérésbe, de nem mint német királyt, hanem mint az ausztriai Habsburg-ág fejét. A német háborúk 1609-ben kezdődtek a Jülich-Clevesch-i örökösödésért vívott háborúval és 1648-ban fejeződtek be a münsteri és az osna-brücki szerződéssel. Annyiban eldöntötték a birodalom politikai jövőjét, hogy az utolsó kísérlet, mely központosított hatalom létesítésére irányult, meghiúsult egy alapjában véve független államokból álló laza államszövetség javára. A választófejedelmeknek az a közös eljárása, melynek során 1630-ban arra kényszerítették a császárt, hogy generalisszimuszát, Wallensteint bocsássa el, volt az utolsó, testületi szervként elért sikerük. Ők is, akik évszázadokon át képviselték a német alkotmány föderatív elvét, ezentúl mind kevésbé törődtek a birodalom állapotával és megelégedtek azzal, hogy a saját érdekeiket tartsák szem előtt. Az az alkotmány, melyet 1648-ban közösen elfogadtak, mindazonáltal olyannyira ellenállóképesnek bizonyult, hogy 1866-ig több mint kétszáz éven át érvényben maradt. Csak a napóleoni rendszer rövid szakaszában helyezték hatályon kívül. A háborúk eldöntötték a vezetőszerpű német fejedelmi házakon belüli dinasztikus versengést is – sajátos módon mindig a fiatalabb ág javára. A pfalzi Wittelsbachoknak, a türingiai Wettineknek és wolfenbütteli Welfeknek át kellett engedni a helyüket bajorországi, szászországi és hannoveri unokatestvéreik számára. Attól

fogva ezek alkották a német hatalmak közötti vezető csoportosulást. A nagyobb kihatású eredmény azonban a brandenburgi választófejedelemség felemelkedése volt, mely 1609 előtt a legjelentéktelenebb volt a területfejedelemségek között. Most Bajorországhoz és Szászországhoz hasonló rangra tett szert és a következő évszázadban túl is szárnyalta őket.

Azt az elképzelést, miszerint a harmincéves háború „vallási háború” volt, széles körben elvetették, mióta megszületett az a felismerés, hogy a vallási választóvonalak messzemenően összhangban vannak a politikai, az alkotmányt illető és a gazdasági különbségekkel. Bizonyára örökre vitás kérdés marad, hogy e motívumok közül egy adott időpontban melyik volt döntő jelentőségű. Mégis az tűnik kihámozhatónak, hogy a politikai és gazdasági nyereséget illető racionális megfontolások a kormányok politikáját ugyanolyan mértékben meghatározták, ahogy a vallási érzések uralkodtak a tömegeken. Elég erősök voltak ahhoz, hogy a csata hevében felszítsák a szenvedélyeket és hogy elviselhetővé tegyék a szerencsétlenséggel járó áldatlan állapotot. A Gusztáv vezénylete alatt álló svédok a tiszta evangéliumért küzdtek és kevésbé törődtek a „dominium maris Baltici”-vel. Mit sem tudtak a francia támogatásokról, melyekkel létfenntartásukat fedezték. Tilly embereit ugyanaz a buzgalom hatotta át a Szent Szűzért. Sejtelmük sem volt arról, hogy a pápa támogatja az eretnek svédeket és nem vettek részt a Wittelsbachok hatalmi politikájában.

Politikai és dinasztikus, vallási és személyes motívumok szétbogarozhatatlanul összekeveredtek a harcosoknak a protestáns és a katolikus ügyért sikraszálló cselekedeteiben. A svéd Gusztáv Adolf és a bajor Miksa mindketten lánglelkű hívei voltak a hitüknek. De a lutheri establishment egyidejűleg Gusztáv legerősebb erődítménye is volt azokkal az igényekkel szemben, melyeket katolikus unokatestvére, a lengyel Zsigmond támasztott a svéd trónra. És minthogy a pfalzi Wittelsbachok kezükbe kaparintották a birodalom protestáns államainak vezetőszerpét, a bajor ág feje úgy érezte magát biztonságban és úgy számíthatott nyereségre, hogy a katolikus fejedelmeket lobogója alá gyűjtötte. A „dominium maris Baltici”-ért vívott harc Gusztávot szembeállította a protestáns Dániával, a katolikus Lengyelországgal és az ortodox Oroszországgal. Az, hogy a birodalmi haderők elfoglalták a harzi bányákat (1624), veszélyeztette a svéd rézpiacot. Az, hogy Wallensteint ki-nevezték „a Balti- és az Óceáni tenger tábornokának” (1628), fenyegette Svédország tengeri pozícióját. Létérdekei azt követelték, hogy fegyveresen lépjen föl a katolikus Habsburgok ellen és hogy kössön szövetséget a katolikus Franciaországgal. A Restitució Ediktum (1629) csupán csak növelte a

hatalmi politika parancsolatai iránti odaadást. Hasonló módon került Miksa politikai megfontolások folytán összeütközésbe a lutheránus birodalmi városokkal Sváборországban és Frankföldön, a katolikus Ausztriával és Spanyolországgal, a kálvinista Németalfölddel és Pfalzcal. De miután a városokat megfélemlítette és Ausztriával meg Spanyolországgal szövetségbe a pfalzi választófejedelemséget megsemmisítette, érdekei úgy kívánták, hogy mint birodalmi fejedelem és a választófejedelemi kollégium tagja a Habsburgok, mint főellenfelei ellen forduljon. A császár uralmi helyzetének csökkentése és a spanyoloknak a birodalomból való eltávolítása voltak 1627-től fogva elsődleges céljai. A pápával, a katolikus Franciaországgal és a luteránus Szászországgal együttműködve igyekezett őket megvalósítani és ez sikerült is neki.

A háború éveinek a német gazdasági és kulturális életre gyakorolt romboló hatását jelentősen eltúlozták. Minden háború természete szerint pusztító és a XVII. század háborúi sem voltak kivételek. De az 1609-től 1648-ig terjedő időszak összes hadjárata rövid időtartamú volt és maguk a seregek is igen kicsik voltak. A XVII. század egymást követő invázióinak fő terhet csupán azoknak a közvetlen stratégiai jelentőségű területeknek kellett elviselniük, melyek Közép-Európában minden háborús összeütközés gyújtópontjában álltak Caesar hadjárataitól kezdve egészen Eisenhoweréig: a Breisach és Wesel-menti rajnai átkelőhelyek, a lipcsei síkság, a Feketeerdőn át vezető hágók, valamint a Regensburgba és a Duna völgyében vezető utak. Németország egyéb részeit a harcok alig érintették, némelyiket legfeljebb egy pár héten át. A városok többsége sohasem látott ellenséget a városfalakon belül.

A XIII. század közepe óta a német gazdasági életet vitathatatlanul a városok uralták. Még a mezőgazdaság is – amennyiben nem állt a városi pénzemberek közvetlen ellenőrzése alatt – csaknem teljesen a városi piacoktól függött, mind ami a saját felhasználást, mind ami az export támogatását illeti (fontos kivétel ezalól a poroszországi Német Lovag Rend, melynek totalitárius gazdasági rendszere mind a termelési, mind a kereskedelmi szektort átfogta, és a városi polgárságot mint köztes kereskedőket kizárta). Ez a német gazdasági rendszer a XVI. század közepétől végzetes események sorozata következtében összeomlott. A spanyol korona ismételt csődbejutása (1557, 1575, 1596, 1607) tönkretette a délnémet városokat, miközben azok elvesztették pénzügyi nyereségüket, amit az előző évszázad folyamán halmoztak fel. Antwerpen kifosztása (1585) és a londoni Stalhof bezárása (1589) ugyanolyan kárt okozott az északnémet Hanza-városoknak. Nyugati

kereskedelmi rendszerük két tartóoszlopától fosztották meg őket, s még súlyosabb volt számukra Németalföldnek Spanyolországból való kiválása. Az új köztársaság energikusan biztosította függetlenségét gazdasági téren. Ennek során behatolt a balti kereskedelembe, a Hansa-városok addig féltékenyen őrzött monopóliumába.

1620 táján a német városok külsőleg még jólétről és rendezettségről tanuszkodtak. Ezt az alkalmi megfigyelő számára még építészeti vívmányaik pompája is aláhúzta, ahogyan Matthias Merian topográfiai metszetein láthatók, melyek 1640-ben jelentek meg. De virágzásuk alapjai törékennyé váltak, és az 1619–23-as évek nagy inflációja csak megpecsételte a német gazdaság teljes hanyatlását, mely már több mint ötven évvel korábban elkezdődött.

Az infláció krízise valójában az a láz volt, mely a beteg gyógyulását megelőzi. A „kipperék és wipperek” (a pénzrontók és pénzhamisítók) kortársait felháborította a pénzügyi tisztesség és biztonság minden értékének pálfordulása. A pénzromlás legsúlyosabban azokat az országokat érintette, melyek gazdag ezüstkészleteik folytán a jólét és a stabilitás oszlopainak tűntek. A kis Braunschweig-Wolfenbüttel fejedelemének 1622-ben 32 pénzverdeje volt, és II.Ferdinánd császár aktív támogatását nyújtotta egy csoport nem tisztakezű üzletelőnek, akik három vagy négy éven át kizsákmányolták Ausztriát, Csehországot és Morvaországot. Mikor 1624-ben ismét stabilizálták a pénzt, a birtokoknak heves és alapos átrétegződése ment végbe. Ezt alig élte túl egy is a régi nemzetközi tekintélyű kereskedőházakból. Helyükre sikeres spekulánsok, hadseregszállítók és feketézők léptek, sok közülük zsidó volt vagy csak nemrég tért át a katolikus hitre. Közöttük Wallenstein vonta magára a legnagyobb figyelmet. A következő évtizedekben ez a változás folytatódott a családokban és az üzleti vagyonokban is. Wallensteinnek és híveinek törvényen kívül helyezése 1634-ben Csehország és Szilézia legnagyobb birtokait juttatta a piacra. A „merkantilista” gazdasági rendszer új elvei új lehetőségeket nyitottak meg a bátran cselekvőknek. Azokkal a veszteségekkel, melyeket egyesek elszenvedtek, mások nyereségei álltak szemben. Egészében véve a nemzeti jövedelem, a termelékenység és az élet színvonal 1650-ben magasabb volt, mint ötven évvel korábban. A háború közvetlen következményeit legsúlyosabban a mezőgazdaság mint a gazdasági struktúra része és ezen belül elsősorban a középső- és kisparasztok szenvedték meg. Másfelől a nagybirtokosok számára a meggazdagodás új útjai nyíltak meg. Maga a háború, a csapatok nagy távolságokra való ellátása szükségessé tette őket, mint ahogy az új szállítási módszereket és az intendáns-

rendszer is, amit Wallenstein és Gusztáv Adolf vezettek be. A XVII. század valóban az a korszak, mikor a junkerek nagy latifundiukai a kisparasztkovására növekedtek meg. A falusi lakosság elűzését és a paraszti földek lefoglalását a földbirtokosok már a XVI. század végén megkezdték. Ezt első sorban a gabonaárak állandó emelkedése idézte elő, mely másrésről a nagy területeken történő természetést és a nagybani eladást jövedelmezővé tette. Még mielőtt a „harmincéves háború” első lövése eldőrdült volna, kezdetét vette a síkság elnéptelenedése és egész falvak eltűnése és folytatódott még jóval a vesztfáliai béke megkötése után is.

A másik oldalon a katonai vezetés megjavított szervezettsége az elfoglalt vidékek terheinek állandó növekedéséhez vezetett. A háborús rablóbandák különbséget nem tevő fosztogatása nagyobb kárt okozhatott, de mégis természetes dolognak tűnt. A szállásmesterek módszeres lefoglalásait ezzel szemben terhesebbnek érezték, mert előre tervezettek és ezért megmáshatatlannak, alaposak és ezért megváltoztathatatlannak, írásban rögzítettek és ezért hosszú időn át kellemetlen emlékeztetők voltak.

A tudományos demográfia ismeretének hiánya és a nagy számok elképzelésére való képtelenség felelős a szörnyű emberveszteségekről szóló legendákért, melyek esetenként egyharmadnyival vagy még több mint a felével is túloznak. Mindezek a számok tisztára a fantázia termékei. Ilyesféle statisztikai áttekintéseket ugyan végeztek alkalmanként, de mindig azzal a céllal, hogy egy különleges szándékot képviseljenek: volt, aki támogatást kívánt, a fizetési kötelezettségek csökkentését, vagy a kirótt szolgálatok könnyebbé tételét. A lényeges források azonban a kortársi beszámolók és eléggé ritkán a halotti anyakönyvi nyilvántartások, a születések anyakönyvi nyilvántartásáról nem is beszélve. Tekintettel az óriási születési arányszámra, ez a bejelentésbeli mulasztás harminc-ötven százalékra rúg és ez éppen az a része a lakosságnak, melyről azt állítják, hogy ennyivel csökkent. Természetesen vitathatatlan, hogy a rendezetlen csapatmegmozdulások, főleg a kevésbé fegyelmezett zsoldosoké és a menekülők áradatai döntően hozzájárultak olyan járványok elterjedéséhez, mint a tífusz különböző fajtái (a XVII. század legnagyobb csapása) vagy kisebb mértékben a pestis és a szifilisz. Ha összehasonlítunk egy helységet, mely az európai harcmezőktől nagy távolságban terül el, egy másikkal, mely pontosan a középső részükben található, akkor viszont az derül ki, hogy a városi népesség halandósági arányszáma elképesztő összhangban volt. Londont illetően az 1620 és 1643 közötti évekre 68/1000-t számoltak ki.

Ami valójában végbement, az kifejezett belső vándorlás volt, mely el-

sősorban vidékről a városi kézműves–iparosközpontokba és a gazdaságilag elmaradott városokból a virágzó városokba irányult. Pontosán úgy, mint az ingó és ingatlan vagyon birtoklása kapcsán, a népességre való tekintettel is helyénvalóbb inkább átcsoportosulásról, mint megsemmisülésről beszélni.

Végső soron általános, bár nagyon is korlátozott növekedésről van szó. Ez az alig észlelhető növekedés és hosszú periódusokon át tartó tényleges stagnálás minden túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű társadalomra jellemző. Ha szem előtt tartjuk „Németország” fogalmának pontatlanságát, az össznépességnek az 1600-as évben tizenöt–tizenhét millióra való becslése bizonyára jogosult. Egy 1650 körüli öt–nyolcmillió veszteséget 1700-ig nem lehetett volna behozni. Az erre az évre számított tizenhét–huszmillió népességszám viszonylag jól dokumentált.

A kulturális kimerülésről és elsovadásról mint a „harmincéves háború” egyik kísérőjelenségéről szóló legenda cáfolható meg talán a leginkább. Egyedül a XIX. század irodalmi, képzőművészeti, építészeti és zenei kritikájának esztétikai mércéi alapján magyarázható meg. A XVII. század kultúrája lényegében véve barokk. A „barokk” anatómia volt a XIX. század kritikusi számára, ahogy a „gótika” a XVIII. századi kritikusok számára. Az az ártértekelés, mely az utóbbi harminc évben lezajlott, szükségtelemmé teszi a „harmincéves háború”-korabeli írók, építészek és zenészek védelmezését. Maga a háború csupán kevés és bizonyosan nem hátrányos befolyással volt a németországi kulturális életre.

Az intellektuális és művészi tevékenység mélypontja a XVI. század utolsó harmadára esik. Kepler „De proportione coelestium orbium” (1596) és Scultetus „Medulla Theologiae Patrum” (1598) című műve jelzi a tudomány és a tudományosság újjáéledését. Althusius „Politica Methodice Digesta” (1603) és Johann Arnd „Az igazi kereszténységről” (1605) című műve vezet ki a politikatudomány és a szektás dogmatika terméketlenségéből. Jacob Boehm „Aurorája” és Heinrich Schütznek drezdai udvari komponistává való kinevezése (1614) mérföldkövek a német filozófia és zene útján. A weimari „Gyümölcsöző Társaság” (1617) és a rostocki „Természettudományos Társaság” (1622) megalapítása új lendületet ad az irodalmi és a természettudományos haladásnak. Georg Rudolf Weckherlinnel (az angol történészek jobban ismerik, mint egy angol undersecretary of state-et), Simon Dachhal, Paul Gerhardtal, Friedrich von Speevel és Friedrich von Logauval új csúcspontokra emelkedett a líra. Martin Opitz „Buch von der teutschen Poeterey” (A német költészet könyve) (1624) és Schottel „Deutsche Sprachkunst” (1641) című könyve új mércét állított az újfelné-

met költészet és nyelvtan elé, melyet a sok tudós társaság és költőcsoportosulás buzgón terjesztett. Andreas Gryphius drámái, Philipp von Zesen és Philipp Moscherosch regényei, Amos Comenius pedagógiai értekezései és az olaszról, spanyolról és franciáról való fordítások virágzó irodalmi életre utalnak, mely arra törekszik, hogy az európai művelt világgal lépést tartson.

A festészet, szobrászat és építészet csak fokozatokban tér el ettől a leírástól. Dürer (1528) és Riemenschneider (1531) halála után a német festészet és szobrászat nem adott különösebbet az európai művészetnek. A „harmincéves háború” ezen a helyzeten sem nem rontott, sem nem javított. Az építészet jelentősége az 1620 utáni években csekély, ami azonban a korábbi évek építkezési lázával magyarázható. A palotákat és patriciusházakat, a tanásházakat és templomokat nem kellett pótolni és csak csekély mértékben kellett bővíteni. Csak az egyház és az állam kebelén újonnan felemelkedettek nem voltak még ellátva. Ők viszont semmit nem mulasztottak el, hogy az építőmestereknek kenyeret és munkát adjanak. Wallenstein megépíttette nagyszabású palotáit Jičínben, Saganban, Prágában és másutt. A bajor Miksa átalakíttatta a schleissheimi kastélyt és a müncheni rezidenciát. Eggenberg herceg, a császár kedvence, pompás palotát huzatott fel Graz közelében. Az ellenreformáció minden új egyházi rendje buzgón serénykedett mindenütt, hogy túllicitálja Németország összes római-katolikus vidékén a régebbi alapítványokat. Az emdeni, rudolstadtai, regensburgi, hanauai, hamburgi és egyéb templomok mutatják, ha nincsenek is olyan számosan, mint az ellenreformáció által építettek, hogy a luteránusoknak és a kálvinistáknak szintén megvolt a kedvük és a pénzük az építkezésekhez, ha a szükség úgy kívánta. A politikai viszonyokra ennek során nem nagyon ügyeltek.

A magánházaknak viszonylag csekély művészettörténeti jelentőségük miatt csak kevés hely jut az építészet kézikönyveiben. Közülük sok leégett vagy lebontották, hogy helyet csináljanak az új épületeknek. Mégis a háború alatt és az azt követő években is nagy volt a vállalkozószellem, ami legjobban az építőmesterek és a kőfaragók számára írt tankönyvek nagy számán mérhető le. A kölni Rüdiger Kossmann 1630-ban kiadott egy építőművészeti tankönyvet, mely átdolgozva 1644-ben és 1653-ban is megjelent. Az ulmi Josef Furtenbach 1628-ban megalkotott egy „Architectura Civilis”-t, melyet 1640-ben egy „Architectura Recreationis” és 1641-ben egy „Architectura Privata” követte. G.A. Böcklernek 1648-ból származó írásainak központi jelentőségük volt a háború utáni újjáépítés időszakában és a csúcspontot Palladio első német kiadásában érték el.

Ha a dolgokat helyes arányaikban tekintjük, kiderül, hogy nem volt a

harmincéves háború akkora katasztrófa, ahogyan a népszerűsítő történetírók ábrázolták. Az egyetlen, talán jóvátehető kár, melyet Németország a XVII. század első felében elszenvedett, az volt, hogy ettől kezdve a német kultúra és a német politika külön utakon jártak. Talán ez a kettéválás volt a legnagyobb csapás a német történelemben.

(In: Der dreissigjährige Krieg. Perspektiven und Strukturen, Ed. H. v Rudolf. Darmstadt, 1977.)